

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

Բաշու եւ Փոքր Ասիայի նուաճումը.

Դեռ Չարմաղանի մահուանից առաջ մեծ խանի կողմից յաջորդ էր նշանակուել Բաշու զօրապետը, հրաման ստանալով անմիջապէս Փոքրասիական պետութիւնները նուաճել ու դուրս գալ: Բաշուն Չարմաղանի հետ միաժամանակ էր արեւմուտք եկել, բայց քանի որ Չարմաղանը բովանդակ բանակի հրամանատարութիւնը իւր ձեռքումն ունէր, Բաշուն լոկ մի զօրապետ էր, մէկը շատերից և ինքնիշխան կերպով ոչինչ չէր կարող ձեռնարկել: ¹⁾

Բաշուի նշանակումը կատարուեցաւ 1242-ին. նա դուրս եկաւ անմիջապէս իկատար ածելու մեծխանի հրամանը և Փոքր Ասիան նուաճելու: Դրանով նա բաց արաւ Մոնղոլական նուաճումների երկրորդ շրջանը Հայկական և Փոքրասիական երկներում:

Առաջին բանը, որ նա արաւ, Կարին քաղաքի պաշարումն ու առումն էր (Հին Թէոդոսիոպօլ, արդի Էրզրումը, Թուրքական Հայաստանի մայրաքաղաքը) 1242 թուին: Վաճառաշահ, ծաղկած ու գեղեցիկ քաղաքը իւր դիմադրութեան պատճառով խստիւ պատժուեցաւ, իւր անբաւ գանձերից զրկուեցաւ և նրա բնակչութիւնը սրա-

1). Այդ տեսակէտից բոլորովին անհիմն ու անճիշտ են թւում մեզ Բաշուին ուղղուած այն հանդիմանութիւնները, որ Ռաշիդ-Էլդինը Հուլաուի բերանն է դնում. «Չարմաղանի հետ դու միաժամանակ դուրս եկար, ի՞նչ ես արել մինչև այժմ, որ բանակին ես յաղթել, որ թշնամուն ստիպել հնազանդուելու»: I, 223. այն էլ ասենք, որ նոյն Ռաշիդ-Էլդինը իւր գրքի մի ուրիշ տեղում հաստատում է մեր աղբիւրների այն տեղեկութիւնը, որ բովանդակ բանակի հրամանատարութիւնը սկզբում Չարմաղանի ձեռքն է եղել նոր ապա անցել է Բաշուին: I, 137.

կոտոր եղաւ: 2) Մեծ ու հոյակապ զործի փառաւոր սկիզբն էր դաւ Իկոնիայի այն ժամանակուայ Սուլթան Խիաթ-էզզինը 3) չէր կարող հարկաւ հանգիստ նայել ինչպէս սպառնացող վտանգը հետզհետէ մօտենում էր իւր պետութեանը: Նա հաւաքեց իւր ռազմական ուժերը ու դուրս եկաւ Թաթարների դէմ: Ընդհարումը տեղի ունեցաւ արեւմտեան Հայաստանում—Չմանկատուկն գիւղաքաղաքի մօտ, որտեղ Սուլթանը մի յուսահատական ու ուժգին պայքարից յետոյ, փառաւորապէս ջարդուեցաւ ու փախաւ: Այդ դէպքից յետոյ Թաթարներ իրար յետևից վերցրին Փոքր Ասիայի բազմաթիւ քաղաքներ ու ամրոցներ: Աւերեցին Կապատովկիայի Կեսարիա քաղաքը, աւարի տուին Սեբաստիան, վերցրին Նըզնկան, Իկոնիան (Փոքրասիական սելջուկների մայրաքաղաքը) ապա Տիւրիկէն: 4) Մոնղոլները արագ և եռանդուն կերպով նուաճեցին հարուստ ու փարթամ Փոքր Ասիան և հարուստ աւարով բեռնաւորուած 1242 թուականին դարձան դէպի իրանց ձմերանոցները—դէպի Հայաստան և Ադուանք, Բաշուն կարող էր պարծենալ, որ Փոքրասիական ամրոցների և քաղաքների ընկճոյն ու նուաճոյն էր. նրա առաջից փախչում էին թագաւորներն ու սուլթանները: Նոյն իսկ Իկոնիայի անբարտաւան սուլթանը, այս կողմերում հօգորագոյն իշխանը յաղթուեցաւ և ստիպուած էր Թաթարներին

2) Բաշուն նշանակումը և Կարին քաղաքի պաշարումն ու առումը տեղի է ունեցել ըստ Վարդանի (180) Կիրակոսի (152) 1242 թուականին: Սակայն Մաղաբիա արեղան (13) այս բոլորը գնում է 1239 թուականի մէջ. դրանով անշուշտ նա հեռանում է ճշմարտութիւնից: Հաւանական է, որ նա դրանով մի թուացիկ խմբերից մէկի որ և է արշաւանքն է յիշում, որ այդ թուականին կարող էր տեղի ունեցած լինել:

3) Նրա ամբողջական անուն էր Խիաթա-էզզին Քայ-Պարու: Նա հռչակաւոր Ալա-էզզին Քայ-Քորաթէի որդին էր և Իկոնիայում իշխել է 8 տարի 1238—1246.

4) Կիրակոս 155, Վարդան 190: Ըստ Մաղաբիա արեղայի այդ պատահում է 1240 թուականին:

ձեռքը չընկնելու համար տեղից տեղ փախչել: Նա իւր կանանց և իւր հարստութիւնը փոքր Հայոց Հեթում թագաւորի մօտ էր ուղարկել իբրեւ ապահովութիւն:

Կիլիկիայի Հայոց Հեթում թագաւորը բաւականաչափ խելօք էր, որ պարապ չսպասէր որպէս զի թաթարները գային և իւր պետութիւնը հողին հաւասարացնէին: Սա հեռատես էր և զգոյշ և հասկացել էր իւր ժամանակին իւր պետութիւնը ուժգին փոթորկի դիմաց պաշտպանել: ⁵⁾ Երբ թաթարները Իկոնիան աւերեցին, Հեթումը այլևս ժամանակ չկորցրեց և իւր եղբայրների ու իշխանների հետ ունեցած խորհրդից յետոյ դիմեց Բաշուի մօտ և յայտնեց նրան իւր հնազանդութիւնը: Թաթար զօրապետին խնդրեց նա իւր հետ «սիրոյ և հնազանդութեան դաշն» կապել, խոստացաւ նրան հնազանդ հպատակ լինել, այն պայմանով սակայն որ թաթարներն էլ նրա երկիրը ազատ պահեն իրանց արշաւանքներից: Բաշուի համար ի հարկէ Հայոց թագաւորի կամաւոր հնազանդութիւնը շատ ուրախալի էր. չէ՞ որ Հայոց այդ իշխանութիւնը Իկոնիայի Սուլթանութեան դէմ մշտական մի պատուար էր: Բայց Բաշուն էլ, իւր պայմանն ունէր. Հեթումը պէտք է պարտաւորուէր Իկոնիայի սուլթանի աղջիկներին ու կանանց թաթարների ձեռքը յանձնել: Հիւրասիրութեան օրէնքի դէմ էր անշուշտ այդ, բայց և քաղաքականօրէն միակ խելացին: Խաղաղութեան դաշն 1243 թուին կապուեցաւ և այդ ժամանակուանից սկսուած Հեթումը մոնղոլների կողմից փախ չունէր այլևս: ⁶⁾

Փոքրասիական սելջուկների իշխանութիւնը խորտակելուց և Հեթումի հետ «սիրոյ և խաղաղութեան» դաշն կապելուց յետոյ Բաշուն դիմեց դէպի Վրաստան, որը

5) Այս Հեթում թագաւորին արարները Հաթիմ Էն ասում իսկ խաչակիրները—Հայթոն Հեթումի մասին տես նաև Hammar—Puagshall—Geschichte S. Jleh. 1, 163.

6) Կիրակոս 156, Մաղաքիա 16. Վարդանի և Հեթում պատմիչի մօտ այս դաշնադրութեան մասին ոչ մի յիշատակութիւն չկայ:

Չարմաղանի օրով մի անգամ արդէն նուաճուել էր, բայց իւր լեռնային դիրքի և դեռ բաւականաչափ զօրութեան պատճառով իրան կենսականաբար էր արել: Վրաստանում այն ժամանակ իշխում էր Լաշա թագաւորի քոյր Ռուզուզանը: Լաշայից Դաւիթ անուշով մի որդի էր մնացել, որ իւր հօրը պէտք է յաջորդէր: Բայց Ռուզուզանն աշխատում էր այդ խանդարել, ըստ որում իւր եղբօր որդի Դաւիթին իկոնեա է զրկել տալիս, որպէս զի այնտեղ ոչնչանայ: Ռուզուզանը ինքն էլ մի որդի ունէր—նոյնպէս Դաւիթ անուշով: Ահա սրան էր կամենում նա թագաւոր դարձնել: Այս հողի վրայ Վրաստանում ծագեցին խառնակութիւններ, որ թաթարները շատ լաւ շահագործեցին: Նրանք բանն այնտեղ հասցրին, որ Վրաստանում միաժամանակ երկու թագաւորներ իշխեցին. Լաշայի որդի Դաւիթը թիֆլիզում, իսկ Ռուզուզանի որդի Դաւիթը՝ Սվանեթում: Այդ բոլորի արդիւնքն այն եղաւ, որ սկզբում թագուհին, ապա նաև Դաւիթ թագաւորը թաթարներին անձնատուր եղան: Երբ թաթարները իրանց գէժ կազմուած մի դաւադրութեան հետքերը բաց արին—շատ վրացի իշխանների և նոյն իսկ իրան՝ Դաւիթ թագաւորին գերի բռնեցին: Գերիների մեծ մասին սրախոխող արին և այս եղանակով երկիրը հանգստացրին:

Բաշուն Վրաստանից դուրս գալով մի անգամ էլ երկրի միջով անցաւ: Այս անգամ նա գէպի հարաւ դիմեց. առաւ Վանայ լճի վրայ Խլաթ կամ Ախլաթ քաղաքը. ապա անցաւ գէպի Ասորիք—Ամիթ, Ուրֆա, Շամ (=Դամասկոս), բայց մեծ արդիւնքների չհասաւ, որովհետև թաթարները անսովոր էին հարաւի տապին: Նա ստիպուած է լինում իւր զնդերը յետ քաշել առանց ռազմական շօշափելի օգուտների: Կիրակոս յատկապէս շեշտում է, որ Բաշուն յետ դարձաւ ոչ թէ այն պատճառով, որ իբր թէ նա պարտուել էր, այլ նրա համար, որովհետև թաթարները երկրի կլիման չկարողացան տանել: Մոնղոլները կրկին վերադարձան իրանց Մուղանի ձմեռանոցները—Հիւսիսային Հայաստան և Աղուանք: Բաշուն այժմ կարող էր իւր դափնիները վրայ

հանգստանալ: Փոքր Ասիան Հայաստանի և Վրաստանի հետ նրա երկաթէ տիրապետութեան տակ էր: Երկրի մէջ ամենուրեք թաթարներն էին հրամայողները: Մնում էր միայն Միջագետքի արաբական խալիֆայութիւնը, որ զեռ իւր հնազանդութիւնը չէր յայտնում: Դրա նուաճումը սակայն վերապահուած էր մի այլ մոնղոլի—այս անգամ կայսերազն իշխաններից մէկին—հռչակաւոր Հուլաուու խանին: Բաշուի շրջանն ինչպէս ասացինք—մոնղոլների արևմտեան Ասիայում կատարած նուաճումների երկրորդ շրջանն է, որ տևում է մօտաւորապէս տաս տարի 1242—1252:

Երբ երկիրը նուաճողական գործողութիւններից և պատերազմական աղմուկից դադարեց հանգստացաւ, հեռաւոր արևելքից՝ Կարակորումից երկու մարդ եկան—Արղուն և Բուդա, նուաճուած երկիրներում աշխարհագիր անելու և հարկեր դնելու⁷⁾: Երկիրների քաղաքական պատերազմական նուաճումից յետոյ գալիս էր այժմ անտեսական Ֆինանսական շահագործումը: Այս վերջին հանգամանքի նկատմամբ թաթարներն աւելի խիստ և անսիրտ էին: Հարկահանութեան սխտեմի անլուր խստութիւնների և դաժանութեան պատճառով շատ թագաւորներ ու իշխաններ ստիպուած էին մեծ խանի մօտ գնալ գանգատուելու և թեթևութիւն խնդրելու: Այդպէս Հայոց Հեթում

7) Հարկահանների գալուստը Վարդանը (182) նշանակում է 1253 թուին, Մաղաբեան (22) 1251-ից յետոյ, իսկ Կիրակոսը 1254-ին: Հակասութիւնը լոկ արտաքին է և լուծւում է անմիջապէս, երբ ի նկատի ունենանք, որ Արղունը իւր պաշտօնին նշանակուել է աւելի առաջ, քան թէ նա Հայաստան է եկել: Անհաւանական չէ, որ Մաղաբեան պաշտօնի նշանակման տարին է տալիս, իսկ Վարդանն ու Կիրակոսը նրա գալստեան թիւն են յիշատակում: S. Nartın-ի այն յիշողութիւնը, թէ աշխարհագիրն ու հարկահանութիւնն 1251-ին է տեղի ունեցել (Mem. II 282) ճիշտ չէ. ինչպէս ասացինք Արղունը սկզբում Պարսկաստանում էր և ամենայն հաւանականութեամբ 1251-ին աշխարհագիր արել է (տես նաև Ռաշիդ-էլդին I 178) որը սակայն Հայաստանի վրայ չէ տարածուել, որովհետև Արղունը միայն Հուլաուուի հետ է Հայաստանում գործ սկսել:

Թագաւորն ես նախ Բաշուի, և ապա մեծ խանի մօտ է գնում:

Ժամանակի մեծ խանը Մանկուն էր, որը 1251 թուին գահ է բարձրացել: Նրա կեանքի նպատակն էր թաթարական կալուածներն ու նուաճումները կկորացնել ու աւարտել: Արեւմուտքում գոյութիւն ունէր դեռ ինչպէս ասացինք արաբական խալիֆայութիւնը: Այժմ նրա ժամն էլ է հնչում. այդ մեծ գործը գլուխ բերելու համար Մանկուն իւր եղբայր Հուլաւու խանին Արեւմուտք է ուղարկում⁸⁾:

Հուլաւու խանը եւ Բաղդասի խալիֆայութեան քարձումը.

Հուլաւուի հետ Արեւմուտք են գալիս նրա երկու որդիքը՝ Աբաղան և Իսմուտը, նրա Սունտայ եղբայրը, նրա բարեկամ Բաշու Թեմուրը, Տաղուտարը, ապա երեք ազգականները՝ Բուլաղին, Կուլին և Կոտարը: Հուլաւու խանը իւր եղբայր Մեծ խան Մանկուից և ազնուականների ժողով—Կուրուլտայից պաշտօնական հրաման ունէր. «Ասասիների դղեակները խորտակել, խալիֆային հնազանդութեան բերել, ամեն բանի մէջ տիկին Տոխուս—խանումի հետ խորհրակցել»: Իւր բնակավայր ընտրում է նա արդէն

8) Հուլաւուի գալստեան թուականը հայ պատմիչների կողմից համարեա բոլորովին միատեսակ է տրւում. ըստ Հեթում պատմիչի—Հայոց Հեթում թագաւորը 1253—54-ին մեծ խանի մօտ է գնացել, այնտեղ մօտաւորապէս 9 ամիս մնացել և Հուլաւուի հետ յետ դարձել: Այսպիսով գուրս է գալիս 1255 թուականը կամ 1256-ի սկիզբը: Հեթում պատմիչ (42), Վարդան (182) Կիրակոս (217) Օրբելեանը խօսքի կողմից շատ ժխտ է: Ուրիշ բան է ասում Մաղաբեան, ըստ նրա տեղեկութեան, Հուլաւուն իւր թէ 1257-ին է եկել. բայց նա այստեղ ապահովաբար ոչ թէ Հուլաւուի գալստեան տարեթիւն է տալիս, այլ Բաղդատի դէմ սկսուած պատերազմական գործողութիւնների սկիզբը: Ռաշիդ—էլդինն (I, 149) ու վրացիական տարեգիրն էլ (Brosset, I, 539) հայ աղբիւրների հետ բոլորովին համաձայն են. համեմատիք նաև Hammer-Pusgshale Geschichte d. Ilchane I, 87.

յայտնի և թաթարների կողմից երկար տարիներ յաճախած Մուղանը, որտեղ Բաշուն էր ապրում: Այժմ սա ստիպուած էր Հուլաւուի հրամանի տուաջ տեղի տալ և իր տնով ու զօրքով Փոքր-Ասիա անցնել:

Հուլաւուն Հայաստան գալուց առաջ Մեծ խանի կողմից իր վրայ դրած պարտականութեան առաջին մասը ի կատար ածեց, ասինքն աստօինների իշխանութեանը վերջ դրեց: Այս հետաքրքիր օրդէնի վարպետը Ալաէդդինն էր, որ 1255 թ. սպանուած է: Նրա որդի Ռուկու-էդդինը 1256 թ. հպատակուած է Հուլաւուին: Այդ արիւնարբու և պատերազմող օրդէնի գլխաւոր ամրութիւնները գտնուած էին մեծ մասամբ Խուժաստանում և յատկապէս Մազանդարանի սարերի մէջ: Ամենանշանաւոր ամրութիւնը Ալամատ բերդն էր, մի բարձր թէք բլուրի վրայ Ղազուինից հիւսիսարեւելք, շրջապատած մի շարք ամրոցներով: Այդ ամրոցի առումից յետոյ աստօինների իշխանութիւնը բոլորովին խորտակուած է և նոցա կարգը վերանում¹⁾:

Հուլաւու խանը այժմ սկսեց պատրաստութիւններ տեսնել խալիֆաների մայրաքաղաք Բաղդադը պաշարելու և ամուր օղակների մէջ փակելու: Նա հրամայում է իւր պատերազմական բոլոր ուժերին կենտրոնանալ և զանազան կողմերից դէպի Բաղդադ քայլել: Բաշուն և Հայոց թագաւոր Հեթումը պէտք է Արեւմուտքից ճանապարհը փակէին և պահպանութիւն անէին Տիգրիսի ափերին, որպէս զի արաբները քաղաքից փախչել չըփորձէին: Հուլաւու խանը Բաղդադի մասին մեծ կարծիք ունէր: Մոնղոլների առաջին իշխաններն ու զօրապետները ընդհանուր առմամբ չափազանցում էին Բաղդադի խալիֆաների ուժն ու զօրութիւնը, եթէ ոչ վաղուց արդէն փորձած կըլինէին այս քաղաքի վրայ յարձակուել: Դրա համար նրանք բաւականին ուժեղ էին, բայց սիրտ չէին անում յարձակուել, որով-

1) Կիրակոս 219. 20. Հեթում պատմիչը Աստօինների մայրաքաղաքը Դիկատոն է կոչում (44). Աստօինների մասին մանրամասն պատմում է Marco-polo I, Cap. 41—43. Համեմատել նոյնպիսի H.-Purgstall, G. d. Jleh. 103.

հետեւ չէին ուղղում իրանց յաղթական անուէն ու հպարտ համբաւը վտանգի ենթարկել: Դրանով պիտի բացատրել, որ Հուլաւու խանն այժմ իւր բոլոր ուժերը, որոնք Արեւմտեան Ասիայումն էին դործում, Բաղդադի պաշարման համար առաջ է քաշում²⁾: Քաղաքը պաշարւում է 1258 թուին և նոյն տարում էլ առնւում է Մուստասար խալիֆայի մահով, որ մեռնում է Հուլաւուի սեփական ձեռքով— Բաղդադի խալիֆայութիւնը դադարում է գոյութիւն ունենալուց, 515 տարի ապրելուց յետոյ³⁾:

Ասորիքի բախան էլ այդ օրերին վճռուեց: Հուլաւու խանը նոյն տարին յանձնարարում է իւր կրտսէր որդի Իսմուդին Մադաիրոսաց քաղաքը— Մուֆարղինը պաշարել: Քաղաքի ամուր պարիսպները և բնակիչների վճռական արիւթիւնը երկար ժամանակ քաղաքը պաշտպանեցին մոնղոլների յարձակումների դէմ: Բայց վերջապէս 1260 թուին սովից նեղուած ստիպուած էր անձնատուր լինել թշնամուն, որն և վարուեց քաղաքի հետ առանց խնայելու⁴⁾:

2) Բաշուն այդ միտքը հետեւեալ կերպով է արտայայտում (Հուլաւու խանին տուած իւր պատասխանի մէջ). En effet, cette ville à raison de son immense population, de ses armées nombreuses, de l'abondance d'armes et munitions qu'elle renferme, des chemins et difficiles, gu'il faut franchir pour y arriver, ne peut guère difficilement être envahie par une armée. Rachid-Eldin I, 225.

3) Բաղդադի խալիֆայութեան կործանումն ու քաղաքի առումը բաւականին մանրամասն պատմուած են հայ պատմագիրների կողմից: Ամենից ընդարձակ կանգ է առնում Կիրակոսը (220—224), որը ակնատեսի պատմութիւնից է քաղում: խալիֆայութեան վերջին օրերը հետաքրքիր կերպով պատմուած են Կիրակոսի, Հեթում պատմիչի (45—46) Վարդանի (184) Մաղաբիայի (26) մօտ: Շատ բան կայ այդ մասին նաև Marco-polo-ի մօտ I Cap. XXV հր. 33—36.

4) Բաղդադի պաշարումն ու առումը ձմրանն է տեղի ունեցել, ըստ Կիրակոսի: Հետեւեալ զարնանն արդէն Իսմուդը Մուֆարղին քաղաքի պարիսպների առաջ էր, այսինքն 1259-ի զարնանը. ապա դալիս է բաւականին երկարատեւ պաշարումը, որից յետոյ 1260 թուին քաղաքը առնւում է: Դրան համաձայն են Մաղաբեա (27), Վարդան (184), Raschid-Eldin (I, 375): Մուֆարղինը

Հուլաւու խանն այդ միջոցին պարապ չէր: Միջագետքի և Ասորիքի արեւմտեան մասերը մինչև այժմ շատ ազատ էին մնացել կամ հարեանցի էին ենթարկուել մոնղոլների ասպատակութիւններին: Այժմ նրանց հերթն էլ է հասնում: Դաշնակից թագաւորների և իշխանների խմբերով շրջապատուած՝ նա շարժում է դէպի ասորական Միջագետք: Այս անգամ նրա գլխաւոր նպատակը Հալեպի Սուլթանի մայրաքաղաքն էր, որ և անմիջապէս պաշարւում է: Նոյն վիճակին են ենթարկւում շուտով այս կողմերի մեծ քաղաքները, Դամասկոս, Խառան, Ուրֆա, Ամիթ, Մերզին: Ահաւոր թշնամու յանկարծակի յարձակումը զրկել էր հաւանակորդին որ և է դիմազրութիւնից: Ասորական Միջագետքը բոլորովին լուռ և անխօս իւր կործանմանն է դիմում: Երկրի նուաճումից յետոյ Հուլաւու խանը իւր գեներալներից մէկին Քիթ-Բուղային տեղապահ և գլխաւոր հրամանատար է կարգում այդ կողմերում եղած մոնղոլական զօրքերի վրայ, իսկ ինքը դառնում է Հայաստան և Աղուանք, դէպի իւր ձմեռանոցը:

Միջագետքի նուաճումը համերաշխ կերպով չի պատմում հայ ազբիւրների մէջ: Կիրակոսից և Վարդանից տարբեր են պատմում Մաղաքիան և Հեթում Պատմիչը: Ըստ Հեթումի այս նշանաւոր արշաւանքի կազմակերպիչն ու ծրագրողը հայոց Հեթում թագաւորն էր: Հուլաւուն ցանկանում էր Երուսաղէմ դիմել, բայց Հեթումը նրան դիտել է տալիս, որ Երուսաղէմի նախադուռը Հալեպ քաղաքն է, ուստի և Հուլաւու խանը պէտք է որ նախ այս քաղաքը նուաճի. զրա հետ ամբողջ Միջագետքը և ապա միայն Երուսաղէմը (47): Հեթում թագաւորը այնպէս խելօք է և թաթարների հետ այնքան բարեկամ, որ նոյն իսկ Մանգու մեծ խանին խորհուրդներ է տալիս. և որ ամենից զարմանալին է նա պայմաններ է առաջարկում

գտնւում էր Հին Սոֆեն գաւառում, Նիմֆիաս գետի ափին, որը հոռմէացոց և պարսիկների սահմանն էր կազմում: Այդ քաղաքի պատմութեան մասին տես Quatremère, Raschid-Eldin 360, ծանօթ. 160. Saint Martin, Mémoires 1, 86.

Մանգուլին մի այնպիսի ժամանակ երբ նա նրա մօտ որ-
պէս խնդրատու է գնում մեծխանի միջոցով վերցնելու
դաժան և խիստ հարկահանութիւնը: Այդ պայմանները
այնքան բնորոշ են թէ պատմագրի և թէ ժամանակի հա-
մար, որ մենք առաջ ենք բերում: Հայոց թագաւորը Ման-
գու մեծ խանին խնդրում էր, առաջին որ նա իւր ընտա-
նիքով քրիստոնիայ դառնայ և մկրտուի. երկրորդ, խաղա-
ղութիւն լինի և յաւիտենական բարեկամութիւն նրա և
մեծխանի միջև. երրորդ, մեծխանը պէտք է թոյլ տար
նուաճած բոլոր երկրներում եկեղեցիներ շինելու և հայերը
ազատ պէտք է լինէին ամեն տեսակ հարկերից և ձրի
աշխատանքներից, չորրորդ, մեծխանը պէտք է Սուրբ եր-
կիրը և Սուրբ գերեզմանը անհաւասաններից առնէր և քրիս-
տոնեաներին տար. հինգերորդ, նա պէտք է Բաղդադի
արաբական խալիֆայութեանը վերջ տար. վեցերորդ, բո-
լոր թաթարները պէտք է պատրաստ լինէին հայոց թա-
գաւորին զէնքով և զօրքով օգնելու, երբ այդ կարևոր հա-
մարումէր Հայոց թագաւորի կողմից. և վերջապէս եօթեր-
որդ, հայկական աշխարհում թաթարների նուաճած բոլոր
գաւառները պէտք է յետ տրուէին Հայոց թագաւորին:
մեծխանը ընդունում է այս պայմանները և Հայոց թա-
գաւորի հետ յարձակողական և պաշտպանողական մի դաշն
է կապում:

Բոլորովին պարզ է, ի հարկէ, որ մեր առաջ պալա-
տական մի պատմագիր ունենք, որի հաղորդած տեղեկու-
թիւնները հարկաւոր է մեծ զգուշութեամբ և վերապա-
հութեամբ ընդունել: Մեզ թւում է, թէ պատմական ճշ-
մարտութիւնը այստեղ այն է, որ Հեթում թագաւորը որ-
պէս աւատական մի իշխան ամեն տեղ հետևում էր թա-
թարներին, երբ սրանք նրա պետութեան սահմաններում
էին երևում, և որ նա որպէս տեղեակ և հաւատարիմ
հպատակ շատ անգամ օգնական է եղել թաթարներին այն
բաղմամբիւ դժուարութիւնների յաղթութեան մէջ, որ եր-
կիրը հանդէս էր բերում:

Ասորական Եգիպտոսի և Բաղդադի նուաճումից յետոյ

Թաթարների ձեռքում գտնւում էին Հայաստանը, Վրաստանը, Աղուանքը, Պարսկաստանը, Փոքր Ասիան, Միջագետքը, Ասորիքն ու Պաղեստինը — մի խօսքով ամբողջ հարաւարեւմտեան Ասիան: Եւ այդ կողմերում Հուլաւու խանը ամենազօրաւոր իշխանն էր: Նրա զինւորական ձիրքերը, քաջութիւնն ու վճռականութիւնը, բայց ամենից առաջ նրա արքայական ծագումը ամբողջ արեւմտեան Ասիայում նրան ստեղծել էին բարձրագոյն դիրքը, որ կարող էր լինել: Բայց հակառակութիւններն էլ պակաս չէին: Մենակ նա չէր արքայական ծագումից: Նրա զօրապետների մէջ շատերը կային, որոնք պարծենում էին նոյնպիսի ծագումով: Այժմ, երբ արդէն դադարել էր ռազմի աղմուկը, սկսում են իրանց գլուխը բարձրացնել ներքին երկպառակութիւններն ու իշխանական ձգտումները: Ինչպէս արդէն յիշուեց, Հուլաւու խանի հետ վեց արքայական իշխաններ էին եկել (Մաղաք. 23): Նոցանից իւրաքանչիւրը այժմ պահանջներ է յայտնում ու յաւակնում իշխանաւոր դառնալ: Այդ անհանգիստ տարրերին օգնում էր հիւսիսից Բարկան (= Բերկա), Բաթուի և Սարգախի նախորդը, հզօր հրամայողը բոլոր ուժերի, որոնք գտնւում էին Կովկասեան սարերից այն կողմը, Կասպից ծովի հիւսիսային ափին և Վոլգայի գետաբերանին:

Հուլաւու խանն ստիպուած էր իւրայինների այս բոլոր ոտնձգութիւնների դէմ կռուել: Նա հրամայում է բոլոր արքայազն իշխաններին սպանել, որոնք իր բանակում էին գտնւում: Ապա մի մեծ ճակատամարտ է տեղի ունենում Բարկայի հետ Վոլգայի ափին, որը սակայն վճռող նշանակութիւն չի ունենում, որովհետեւ գետի սառոյցը կտրւում է և երկու կողմերից շատ ռազմիկներ ջուրն են ընկնում ու խեղդւում: Հակառակորդ բանակների այս թշնամական յարձակումները հինգ տարի են տևում մինչև 1260 թիւը, երբ Հուլաւուն արդէն մեռած էր:

Հարաւի և Հիւսիսի թշնամական գործողութիւնների հիմքը ըստ մեր աղբիւրների կրօնական համակրութիւնների տարբերութիւնն էր: Ինքը Հուլաւու խանը հետեւեալ

կերպով է արտայայտուում մեր պատմաբան Վարդանի առաջ. «Մեր եղբայրները մեր գէմ կռիւ են վարում, որովհետեւ մենք քրիստոնեաներին սիրում ենք, որովհետեւ քրիստոնէութիւնը մուտք ունի մեր տները մէջ: Իսկ մեր եղբայրները աւելի սիրով են մահմեդականների հետ և նրանց մէջ մահմեդական կրօնն է իշխում»⁶⁾:— Ի հարկէ, կրօնի տարբերութիւնը կարող էր դեր խաղացած լինել և անկասկած խաղացել է: Բայց հարկաւոր չէ անտես առնել, որ ծանրութեան զլխաւոր կենդրոնն անշուշտ քաղաքական մոմենտի վրայ է ընկնում: Հիւսիսային թաթարների տենչանքն էր ամբողջ Հարաւը, Հուլաւու խանի բովանդակ պետութիւնը իրանց իշխանութեան տակ բերել: Դա է ճշմարիտ հիմքը, որն և արտայայտուած ենք տեսնում ժամանակի ամենանշանաւոր դիտողներից մէկի— Մարկո-Պոլոյի թանգագին վկայութեան մէջ: Նա ասում է. «1261 թուին երկու մեծ իշխանները կռուեցին իրար հետ, Արեւելեան թաթարների իշխան Հուլաւուն և Արեւմտեան թաթարների իշխան Բարկան: Վէճի պատճառը երկու իշխանների պետութիւնների սահմանակից նահանգների խնդիրն էր: Նոցանից իւրաքանչիւրը ցանկանում էր տիրել այդ նահանգներին և ոչ ոք չէր ուզում միւսին տեղի տալ: Երկուսն էլ համառօրէն պնդում էին իրանց ասածը»⁷⁾: Յայտնի է, որ այդ նահանգները կովկասից Հարաւ ընկնող

6) Նոյն հիմքը բերում են նաև մահմեդական գրողները: Ռաշիդ-Էլդինը պատմում է, որ Բարկան (Բերեկէն) շատ բարկացել էր, որ Հուլաւուն մահմեդականների նկատմամբ այդպէս անխնայ էր: «Jl a saccagé toutes les villes des musulmans, précipité du trône les familles de toutes les rois de l'islamisme; il n'a mis aucune différence entre un ami et un ennemi. Se le Dieu éternel me seconde, je lui demanderai compte du sang d'un si grand nombre d'êtres innocents». I 395.

7) Marco-Polo, C. 221, S. 338: Այդ պատճառը շատ հեշտութեամբ կարելի է նաև Raschid-Eldin-ի մօտ գտնել, երբ նա նկատում է. «La puissance de Bérékaï lui (Հուլաւու խանին) devient importune». I, 391.

մասերն էին—Արանն ու Աղբրէշանը⁸⁾։

Այդ եղբայրասպան կռիւների և թշնամութիւնների մէջ Հուլաւու խանը չէր մոռանում իւր մասնաւոր կեանքը յարմարաւոր կազմակերպել։ Նա իւր շրջաններում ամենագորեղ հրամայողն էր։ Մաղաքեան նրան նկարագրում է որպէս մեղմ ու գթառատ, շնորհառատ. «Շատ թաղաւորներ ու սուլթաններ էին գալիս նրա մօտ հպատակութեան խոր գիտակցութեամբ, թանգագին գանձերով ու նուէրներով։ Հուլաւու խանն այնքան մեծանում, հարստանում է, որ ոչ ոք չի կարողանում նրա զօրքը, նրա ձիերն ու գանձերը համարել։ Թանգարժէք գոհարներն ու մարգարիտները նրա մօտ ծովի աւազի պէս էին. Ես դեռ լուծւում եմ ոսկու, արծաթի, երկվարների և նախիրների բազմութեան մասին, որոնք ոչ չափ ունէին և ոչ թիւ» (31)։

Այդ հարուստ ու զօրեղ Հուլաւուն ցանկանում է իւր համար մի ամառանոց շինել։ Իբրեւ յարմարաւոր տեղ նա ընտրում է Հայոց Արշակունի թագաւորների ամառանոցների տեղը Դառան գաշտի վրայ, որին թաթարները անուանում էին Ալատաղ⁹⁾։

1265 թուին Հայաստանի և շրջապատող երկիրների երկնակամարի վրայ մի տարօրինակ տեսիլ է երևում, մի հրաշալի աստղ, որը պատմիչների կողմից Հուլաւուի մահուան գուշակ է համարւում։ Հուլաւու խանն այդ երևոյթից անմիջապէս յետոյ մեռնում է։¹⁰⁾ Նրա յաջորդը լինում է

8) d'Ohsson III 379.

9) Մաղ. 32, Կիր. 233, Օրբելեան 304, Պատկանով—Մաղաքիայի թարգմանութիւնը 71—73 եր. Տես նաև d'Ohsson III 380, 396, H. Purgstall 401. S. Martin-ը սխալւում է, երբ նա գրում է. C'est la plaine de Moughan, au midi de l'Araxes et du Kour, qui est en effet appelée très Souvent, dans Raschid-Eldin et dans les écrivains Arabes et persans Alatagh ou Aladagh». Memoires II 283. Մինչդեռ այդ երկու անունները բոլորովին տարբեր տեղերի համար են։ Վրացիակէն գործը այդ Ալատաղը համարում է թաթարների ամառանոց, իսկ Ղարաբաղն ու Մուղանը ձմեռանոց. Brosset 557, 545, 554, 564. համեմատել նաև Raschid-Eldin I 401, 21—23.

10) Մաղ. 36 Կիրակոս 234. ըստ Հեթումի (50) և Օրբել-

նրա աւագ որդի Աբաղան՝ նոյն թուին (1265). սա իշխում է 18 տարի և մեռնում է 1283 թ.¹¹⁾:

Հուլաուու խանի ժամանակ վերջանում է արեւմտեան Ասիայում մոնղոլների նուաճումների երրորդ և վերջին շրջանը: Այստեղ այլևս չկար մի երկիր, որին մոնղոլները գոնէ մի անգամ տիրած չլինէին: Յետագայ երկար ժամանակը—յատկապէս 13-րդ դարի երկրորդ կէսը և դրանից էլ յետոյ ներքին կռիւների մի շրջան է թաթար խաների և իշխանների մէջ: Դա մի շրջան էր, երբ նուաճում երկիրները ենթակայ էին տէրերի սիստեմատիկ ու խիստ հարկահանութեանը, շահագործմանը: Ժամանակակից աղբիւրների հաղորդակցութիւնների բովանդակ միտքն այդ էր: Հէնց դրա համար էլ այդ անցքերի պատմութիւնն ու շարադրութիւնն ընդհատում ենք մենք այստեղ, մանաւանդ որ մենք առանձին զուխներով ընդարձակ խօսելու ենք մոնղոլների կրօնի, կառավարութեան, պատերազմական արուեստի մասին:

Գ. Ալթուներ

Խանի (307) Հուլաուն մեռել է 1264 թ. Գիսաուրի երևումն ու Հուլաուուի մահը ըստ վրացիական աղբիւրի ընկնում է նոյնպէս 1265 (571). Այդպէս հաղորդում է նաև Raschid-Eldin-ը I 417.

11) Օրբելիան 307, Մաղ. 37. Հեթ. 50.

